

GÖYTÜRK VƏ UYĞURLARIN ETNOGENEZİ İLƏ BAĞLI MİFOLOJİ MOTİV VƏ SÜJETLƏRDƏ BOZ QURD KULTU VƏ TÜRKLƏRİN İLKİN ATA YURDU

Posted on [Mart 11, 2012](#) by [Bəxtiyar Tuncay](#)

Bəxtiyar Tuncay

**(Hazırda əsgəri xidmətdə olan və ön cəbhədə düşmənlə üz-üzə duran sevimli oğlum
Tuncay Şahverdisoya və onun simasında qəhrəman Azərbaycan əsgərlərinə ithaf
edirəm)**

Qədim Çin mənbələrində Orxon-Yenisey abidələrini yaratmış türk xalqının mənşəyi barədə türklərin öz dilindən bəzi əfsanələr qeydə alınmışdır və onlardan biri bu xalqın Qərbdən – Xəzər dənizinin qərb sahillərindən gəldiklərini bildirməkdədir (Heyət, 1993, s. 72).

Böyük Türk Xaqanlığının əsasını qoyan göytüklərin mənşəyi ilə bağlı qədim Çin mənbələrində iki rəvayət qeydə alınmışdır. Birinci rəvayətdə deyilir ki, hunlarla eyni soydan olan göytürklər hun yurdunun şimalındakı Su (So) ölkəsindən çıxmışlar. Başbuğlarının, yəni sərkərdələrinin adı Kapan Pu idi və onun 16 qardaşı vardı. Bunlardan birinin anası boz qurd idi. Bu gənc yellərə və yağışlara hökm edərdi.

Göytüklərin düşmənləri bir həmlə ilə qardaşları aradan apardılar, Bu fəlakətdən yalnız bir gənc qurtuldu. Bu gəncin iki arvadı vardı. Biri yaz tanrısının, digəri qış tanrısının qızı idi. Onun bu arvadlardan iki oğlu oldu və xalq böyük oğlu özünə xaqan seçdi. O, Türk adını aldı. Onun 10 arvadı vardı və bu arvadlardan türk xalqı törədi (Heyət, 1993, s. 72; Гумилев, 2002, с. 26-27).

İkinci rəvayətdə isə deyilir ki, türkləin ilk atası Qərb dənizinin, yəni Xəzər dənizinin qərb sahillərində yaşayırdı. Bunun xalqı hunların bir bölümü idi və Asina (aşına) adlanırdı. Bu xalq qonşu xalqlardan biri tərəfindən məhv edilir. Bunlardan yalnız bir oğlan uşağı sağ qalır. Bir dişi qurd həmin uşağı tapıb ona qulluq edir, onu böyüdür və onunla evlənir. Oğlandan hamilə qalan qurd dənizin şərq tərəfinə keçirir və orada 10 oğlan uşağı doğur. Bu oğullardan Göytürk (Türküt) xalqı törəyir:

(hunların, xəzərlərin)

(“Tövrat”da və “Albaniya tarixin”də Aşkenaz

// Askenaz – sarmatların soy babası)

(Alan, Alaniya)

(Kuşan)

(Ögəl, 2006, s. 36).

Buradakı Aşina adı üzərində xüsusi durmağımıza ehtiyac var. Bu adı monqol dilindəki “çino” (qurd) sözü ilə bağlamağa çalışırlar. Daha doğrusu, bu fikir elmi ədəbiyyatda artıq kifayət qədər möhkəmlənib. Biz isə “Aşina” (Asina) adının Yafəs oğullarından Aşkenazın (Askenazın) adının Çin dilinə uyğunlaşdırılaraq bir qədər təhrif edilmiş forması hesab edirik. Belə düşünməyimizə səbəb Musa Kağankatlının Aşkenazı (Askenazı) sarmatların cəddi adlandırması (Kalankaytuklu, 1993, s. 15), Pliniyin türkləri sarmatların bir qolu sayması, Pomponiy Melanın isə türklərlə sarmatların qonşu olduqlarını yazmasıdır (Гейбуллаев, 1991, s. 329-330, 334). Xəzər xaqanı İosifin on türk, o cümlədən xəzər soyunun cəddi kimi Aşkenazın qardaşı Toqarmanın (Türkün) adını qeyd etməsi də (Плетнева, 1976, с. 7) fikrimizə haqq qazandırmaqdadır. Bütün bu faktlar barədə irəlidə bir qədər daha ətraflı söhbət açılacaqdır.

Türklərin genezisi ilə bağlı ikinci rəvayətin məzmunu belədir:

(Xəzərin)

(Alan, Alaniya)

' % # % / " 6
, # \$
1 " 3 & , * 1 5 "
.8 " !4 * 1 & " # &
3 , / \$ % % & " , 1 &
1 "
8 & "*" =>>
3 & & & \$.G &) H
) GE H E\$ '4

verildiyini vurğulayan Mahmud İsmayıl da onların alimlər tərəfindən türklərlə eyniləşdirildiyini söyləməkdədir (İsmayıl, 1955, s. 7).

Yusif Yusifovun yazdığına görə, eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəlində Urmiya gölü hövzəsində yaşayan türklərin aktiv siyasətə qoşulması başlayır. Onlar Zaqros dağlarını aşaraq İkiçayarasına daxil olurdular. Türklər Aşağı Zab çayının yuxarı axarında yerləşən Raniyə düzənliyinə çıxır və burada yaşayan hürrilərlə ünsiyyətə girirdilər. Ümumiyyətlə, onlar bu ərazi uğrunda mübarizə aparırdılar və bununla da İkiçayarasının şimalında yaranmış Aşşur dövlətinin sərhədlərində təhlükə yaradırdılar.

Aşşur mixi yazılarından belə məlum olur ki, aşşur hökmdarı I Şamşi-Adad türklərə qarşı hərbi yürüş təşkil edir, lakin bu tayfaların müdaxiləsinin qarşısını ala bilmir. Türklər aşşurların nəzarəti altında olan Şuşarra vilayətini ələ keçirirlər. Aşşur hökmdarı I İşme-Daqan baş verənləri çox maraqlı təsvir etmişdir:

(Azərbaycan tarixi, 1994, s. 73, 74).

Təbii ki, mixi yazılardakı “turukku”, “turuxi”, “turuk” adlarını “türk” enonimi ilə eyniləşdirən alimlərimiz haqlıdırlar. Biz də bu fikirdəyik ki, adlarına ilk dəfə eradan əvvəl III minilliyə aid akkad və aşşur mixi yazılarında “turuku” kimi və eradan əvvəl I minilliyə aid Urartu mənbələrində “truxi” kimi rast gəlinən və haqlarında Azərbaycan və Şərqi Anadolu ərazisinin sakinləri kimi söz açılan bu xalq sonrakı dövrlərdə, VI-VIII əsrlərdə böyük xaqanlıq qurmuş və bu xaqanlığın mərkəzi indiki Monqolustan ərazisi olmuşdur. Boz qurdla bağlı əldə olan etnoqonik miflərin təhlili göytürklərin Mərkəzi Asiyaya, o cümlədən Monqolustan ərazisinə Ön Asiya və Qafqazdan gəldiklərini. Türklərin ilkin ata yurdunun Azərbaycan və Şərqi Anadolu ərazisi olduğunu söyləməyə tam əsas verir.

Digər mənbələr də eyni fikri təsdiqləyir. Məsələn, Übeyd ibn Şəriyyə əl-Cürhuminin “Xəbərler” əsərində (VII əsr) yazılır ki, xəlifə I Müaviyə (661 – 680) Azərbaycanın işğalı çağında ordu komandanından Azərbaycan barədə nə bildiyini soruşmuş, o da “Azərbaycan ən qədimdən türklərin ölkəsidir və orada türklər yaşayır” – deyə cavab vermişdir (Бунияттов, 1964, с. 5; Бунияттов, 1965. с 183). Eyni fikir 1126 – cı ildə qələmə alınmış, müəllifi bilinməyən başqa bir tarixi əsərdə də təkrarlanır:

(Бунияттов, 1965. с 183).

Bələmi özünün məşhur əsərinin “Haris ibn Şəddad” adlı bölümündə Azərbaycandan türklər ölkəsi kimi bəhs etmişdir:

(ərəb sərkərdəsi Haris ibn Şəddad)

s. 403)

(Toğan A. Zeki Velidi, 1970,

Mövzumuz baxımından professor Helmoltun ümumi rəhbərliyi altında 120 alimin kollektiv əməyinin nəticəsi olan “Bəşəriyyətin ümumi tarixi” kitabının “At-ropatena” bölümündə yazılanlar da böyük önəm daşımaqdadır:

(Tahirzadə, 1991, s 62).

Diqqəti çəkən ikinci önəmli məqam türklərin 10 qardaşdan törəmiş olması faktıdır ki, bu məlumat da Xəzər xaqanı İosifin yazdıqları ilə üst-üstə düşür. Xatırladaq ki, İosifin sözlərinə görə, türklər Həzrət Nuhun nəvəsi, Yafəsin oğlu Toqarmanın (Türkün) 10 oğlundan törəmişlər. Onu da xatırladaq ki, Musa Kağankatlının yazdığına görə, Toqarma Azərbaycanın (Albaniyanın) 4-cü şahı olmuşdur (Kalankaytuklu, 1993, s. 19).

Üçüncü maraqlı və son dərəcə önəmli məqam türklərin Su adlı bir ölkədən çıxmış olması faktıdır. Mövzumuz baxımından bu fakt o qədər böyük əhəmiyyət daşıyır ki, onun üzərində bir qədər ətraflı durmaq lazımdır.

Su ölkəsi harada yerləşmişdir?

Bu sualın cavabını da mixi kitabələrdə tapırıq. Məsələn burasındadır ki, eradan əvvəlki III-II minilliklərə aid mixi yazılarda Azərbaycan ərazisində yaşamış kuti, lulu, subar, kuman və turuk, yəni türk xalqları ilə yanaşı su xalqından da söz açılmaqda və Su ölkəsinin adı çəkilməkdədir.

Mixi yazıların gözəl bilicisi, mərhum alimimiz Yusif Yusifovun yazdığına görə, qədim qaynaqlarda “Su ölkəsinə mənsub lullu” ifadəsi işlənmişdir:

(Azərbaycan tarixi, 1994, s. 81).

Mixi yazılardan göründüyü kimi, göytürklərin öz əski vətənləri saydıqları, qədim Çin mənbələrində haqqında söz açılan və Xəzər dənizindən qərbdə yerləşdiyi vurğulanan Su ölkəsi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ən qədim dövlətin – Aratta dövlətinin başqa bir adıdır.

Mövzu ilə bağlı Lev Qumilyov yazır:

(Su)

(Su)

(kumanların)
(ku kişiləri, ku adamları)

(Гумилев, 2002, с. 26-27).

Maraqlıdır ki, “Su” (So) adına ilk dəfə mixi yazılarda rast gəlinəndiyi kimi, “ku” və “kuman” etnonimlərinə və “Altay” toponiminə də (Urartu mənbələrində Arattanın adı Alateye kimi çəkilir) ilk dəfə eyni mənbələrdə rastlanmış və onların hamısından Azərbaycan və Ön Asiya (Şərqi Anadolu) etnonim və toponimləri kimi söz açılmışdır (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 80).

Qədim mixi yazılarda (e.ə. XIII-XII) “ku” və “kumen” (kuman) etnonimlərinin də adı çəkilməkdədir (Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83). “Ku” etnonimi ilə bağlı hesab edilir ki, bu, türk (prototürk) tayfalarından birinin adı olmuş və bu ad qədim türklər arasında geniş yayılmış qu quşu (qaz) totemi ilə əlaqədardır (Гумилев, 2002, с. 26-27). İ. Dron qeyd edir ki, qu quşu (qaz) kultu qədim zamanlarda türk və moңqol xalqları arasında geniş yayılmışdır. O bildirir ki, qədim türk əfsanələrində hun xaqanının qardaşı oğlu qu quşuna çevrilmiş və yeni bir türk soyunun əsasını qoymuşdur. Həmin türk qəbiləsi “ku” adlanmışdır. Məsələn, Tuva türklərinin toci qoluna bağlı qəbilələrdən biri kezek-kuular (qu quşları) özünü bu soydan hesab edir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Sayan-Altay ərazisində yaşayan bir çox türk xalqlarında – tıvalılarda, xakaslarda, teleutlarda, kumandilərdə qu quşu (qaz) haqqında totemik-mifik təsəvvürlər bu günə qədər yaşamaqdadır.

Türkoloqların bir qismi kuman etnoniminin də adının “qu” (ku) totemindən yarandığını irəli sürməkdədirlər. Məsələn, V. Q. Rodionov qədim çuvaş mənbələrinə əsaslanaraq “ku” və “kuman” etnonimlərini eyniləşdirir. İ. Dorn və O. Süleymenov da eyni fikri dəstəkləmişlər (Süleymenov, 1993, s. 94-96).

Kumanların adı qədim mənbələrdə (mixi yazılarda) ilk dəfə e.ə. XIII-XII əsrlərdə “kumen” kimi çəkilməkdədir. Y. Yusifov da yuxarıda adı çəkilən müəlliflərlə eyni mövqedən çıxış edərək yazır:

(Azərbaycan tarixi, 1994, s. 83).

Sözgedən etnonimlə I Tiqlapalsarın (e.ə. 1115-1077) kitabəsində də rastlaşırıq:

(Дьяконов, 1951, с. 10).

Aşşur şahı II Adadnerari (e.ə.911-890) də öz kitabəsində kumanları yad etmişdir (Дьяконов, 1951, с. 21).

Qeyd edək ki, bu gün də eyni adı daşıyan türk etnosları vardır. Bu baxımdan Altayda yaşayan kumandiləri və özünü günümüzəcən kumanların davamı hesab edən qaraçay və balkarlıları (Zeynalov, 1981, s. 232) misal gətirmək olar. Onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu türk tayfası orta əsrlərdə də Ön Asiya və Şərqi Avropanın siyasi tarixində xüsusi rol oynamış, Avropanın etnolinqvistik coğrafiyasının formalaşmasında son dərəcə böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu rol o qədər böyük olmuşdur ki, həmin tayfaların dilini öyrənməyə xüsusi ehtiyac yaranmış və təqribən eyni dövrdə həm xristian Avropada, həm də İslam dünyasında kuman türklərinin dili ilə bağlı lüğətlər tərtib edilmişdir (Zeynalov, 1981, s.167-168). Anadolunun Səlcuqlular tərəfindən tutulmasında və bu ərazinin yenidən Türk Yurdu halına gəlməsində kumanların ölçüyəsigmaz xidmətləri olmuşdur.

Kumanların orta əsrlərdə də Azərbaycanda yaşadıklarını Musa Kağankatlının “Alban tarixi”ndən öyrənmiş oluruq (Kalankaytuklu,1993, lkitab, VI fəsil). Sözügedən kitabda yazılanlardan öyrənirik ki, Qafqaz Albaniyasında kumanlarla bağlı olan “Qomenk” adlı toponim olmuşdur. Həmin toponimin qomen (kuman) etnonimindən və qədim erməni dilindəki “k” yer, məkan bildirən şəkilçidən yarandığını (“Alban tarixi” kitabı dövrümüzədək erməni dilində çatmışdır) söyləyən Qiyasəddin Qeybullayevin fikrincə, bu yer ya Arsax (Qarabağ), ya da Sünik (Zəngəzur) ərazisində olmuşdur. O, 1727-ci ilə aid bir arxiv sənədinə istinadən göstərir ki, həmin dövrdə, yəni XVIII əsrdə Zəngəzurun Çulundur bölgəsində azərbaycanlılarla məskun olan Koman kəndi mövcud imiş (Гейбуллаев, 1991, с. 117). Hazırda eyniadlı kənd Cəlilabad rayonu ərazisində mövcuddur.

Tarixi mənbələrdə kumanların iskitlərlə eyniləşdirilməsi, onlardan “koman iskitləri” kimi söz açılması halları da müşahidə edilir. R. Q. Latam koman iskitlərinin etnik mənsubiyyəti barədə yazmışdır:

(İsmayıl, 1955, s. 15).

Su ölkəsi ilə bağlı türk genoloji (etnoqonik) əfsanəsində deyildi ki, türklərin başbuğu Kapan Punun 16 qardaşı var idi. Yəni onlar 17 qardaş idilər. Mixi yazılarda bu məlumatla ağılasıgmaz dərəcədə üst-üstə düşən bir məlumat var və həmin məlumata əsasən, Quti sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu çağda (e. ə. XXIII əsrdə) Akkad qoşununun quzeydə vuruşduğu 17 tayfadan biri də tourki və ya turki şəklində xatırlanan boy olmuşdur. (Ağasioğlu. 2005, s. 39).

Əgər gerçəkdən də mixi yazılardakı “turuk”larla Göytürk Xaqanlığını qurmuş türklər eyni xalqdırsa, bu xalq gerçəkdən də öncə Xəzərin qərbində yaşamışsa və sönrələr dənizin şərqinə, oradan da Çin, Monqolustan və Altay istiqamətində hərəkət etmişsə, ola bilməzdi ki, bu köç barədə heç bir yazılı mənbə qalmamış olsun. Belə bir mənbə isə həqiqətən də var və həmin mənbə təkcə türk xalqının deyil, eləcə də albanların Xəzərin qərbindən şərqinə, oradan da Çin tərəfə yayıldıqlarını təsdiq edir. Söhbət VI əsr müəllifi

İordanın özünün çox məşhur “Qotların mənşəyi və əməlləri haqqında” adlı əsərində yazdıqlarından gedir:

(Türk – sirlər ölkəsindən)

(Sir)

(İskəndəriyyədən)

(Пьянков, 1986, с. 7-10).

İordanın yazdıqlarından isə ser (sir) xalqının öncə Xəzər sahillərində yaşadıkları və sonradan Orta Asiya, Çin və Monqolustan tərəflərə köç etdikləri aydınlaşır (The Gothic History of Jordanes, 1960, V.).

Sir və ya ser xalqının kim olduğunu biz Orxon-Yenisey abidələrindən öyrənirik. Belə ki, uzun müddət Göytürk xaqanlarının vəziri olmuş Tonyuquq ucaltırdığı abidədə özünün mənsub olduğu xalqı “türk sir xalqı” adlandırır. Sözügedən abidənin 3 və 4-cü sətirlərində oxuyuruq:

(Rəcəbov, Məmmədov, 1993, s. 117).

Eyni abidənin 11-ci sətirində isə deyilir:

(Rəcəbov, Məmmədov, 1993, s. 118).

Tonyuquq abidəsinin 60, 61 və 62-ci sətirlərində də eyni etnonim ilə rastlaşırıq:

1993, s. 121).

(Rəcəbov, Məmmədov,

Maraqlıdır ki, sözügedən abidədə Tonyuquq türk sir xalqını ardına alıb Ötügenə, yəni Türk Xaqanlığının mərkəzi olan və bugünkü Monqolustan ərazisində yerləşən əraziyə gətirdiyindən söz açmaqda və keçdiyi yerlər sırasında Dəmir Qarı-nın, yəni Dərbəndin də adını çəkməkdədir:

Məmmədov, 1993, s. 118).

(Rəcəbov,

(Rəcəbov, Məmmədov, 1993, s. 120).

Bütün bu deyilənlərə qədim Çin mənbələrində Xəzərin qərbindən gəldikləri bildirən türklərin Çin qaynaqlarında adı “Kapan Pu” kimi çəkilən ilk xaqanlarının addının “Tonyuquq” abidəsindəki Qapağan xaqanın adı ilə səsləşməsinə də əlavə etmək lazımdır.

Türklərin qədim Çin mənbələrində əbədiləşərək dövrümüzədək ulaşan “Boz qurd” dastanının, daha doğrusu qurda totem münasibətinin Qafqaz xalqları içərisində geniş yayılması da türk – sirlərin coğrafi areal baxımından Qafqaz mənşəli olmasının əlavə sübutu kimi gözdən keçirilə bilər. Məlumat üçün bildirək ki, bənzər mifik süjetə osetinlərin, xevsurların, çeçenlərin, meqrellərin və s. Qafqaz xalqlarının əsatirlərində də rast gəlinir.

Azərbaycanda qeydə alınmış bir mif isə Çin qaynaqlarında qeydə alınmış mifin cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, tam əslə mahiyyətindədir:

(Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988, s. 43-44).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mirəli Seyidov Göyçay, Şamaxı, Qarabağ, Naxçıvan, Ordubad, Təbriz, Gəncə və s. şəhərlərdə qurd məhəlləsi, qurd meydanı olduğunu qeyd etmişdir (Seyidov, 1990, s. 72).

Məshəti İsmayıl Rüstəm qızının yazdığına görə, “Qurdlar məhəlləsi” sadəcə yerə verilən ad olmamışdır. Bu adlar məlum tayfaların adından da götürülə bilər:

(İsmayıl

Rüstəm qızı, 2008, s. 136).

Azərbaycandan toplanan və müəyyən qədər uyğurların “Köç” və göytürklərin “Ergenekon” dastanlarıyla səsleşən başqa bir mifoloji mətn isə daha böyük maraq doğurur.

“Köç” dastanının qısa məzmunu belədir:

(Bozqurd, 1992, s. 37).

Azərbaycandan toplanmış mifoloji mətnlərdən birində isə deyilir:

(Azərbaycan mifoloji mətnləri, 1988, s. 42-43).

Təqdim olunan mifin uyğurlardan qeydə alınmış mifik süjetlə üst-üstə düşməsi bu türk xalqının da etnogenezinin ilkin mərhələlərində Azərbaycanla bağlı ola biləcəyini düşünməyə ciddi əsas verir. Əldə olan təkzibedilməz tarixi və linqvistik faktlar isə bu düşüncəyə tam haqq qazandırır.

Fərhad Zeynalovun yazdıqlarından belə anlaşılır ki, uyğurlar haqqında ilk məlumatlarda onlar “oqur”, “saraqur”, “kotriqur”, “onoqur” və s. adlarla qeyd edilmişlər (Zeynalov, 1981, s. 268). İrəlidə görəcəyimiz kimi, onları bu adlarla məhz erkən orta əsrlər Avropa tarixçiləri Qafqaz və Şərqi Avropada yaşayan hunların tərkibində yad etmişlər. Qədim Çin mənbələrində hunlardan son dərəcə çox danışılsa da və bir çox türk soy və boylarının, o cümlədən se (sak) və yuecilərin (kuşanlıların) adları yad edilsə də uyğurlar haqqında bircə kəlmə belə danışılmır. Yalnız sonrakı mənbələrdə onlardan “vey-ho”, “hun-ho” və vey-vu-rh” adı ilə bəhs edilir. Bu isə o deməkdir ki, uyğurlar Qərbdən Şərqə

saklardan və digər türk xalqlarından daha gec köç etmişlər (Rəcəbov, Məmmədov, 1993, s. 390).

Uyğur türkləri hazırda əsasən Çinin Sintzyan-Uyğur Muxtar Vilayətində, qismən də Qazaxıstan və Özbəkistanda yaşayırlar. Rəsmi statistikaya görə, sayları 15 milyon civarındadır. Qeyri-rəsmi məlumatlara əsasən isə, sayları 30 milyonla 100 milyon arasında göstərilir. Uyğurların tarixdə qurduqları ilk dövlətin VIII əsrdə qurulan Onuyğur-Doqquzoğuz xaqanlığı olduğu hesab edilir. Bu dövlətin ərazisi Monqolustan, Sibir və İndiki Uyğuristan ərazilərini əhatə etmişdir. Dövlətin qurulmasında doqquzoğuzlarla onuyğurlar fəal rol oynamışlar (Zeynalov, 1981, s. 268, 269). On uyğur soyunun birləşməsi ilə ortaya çıxan onuyğurların adına Orxon-Yenisey abidələrində sıx-sıx rast gəlinməkdədir:

) (Rəcəbov Ə., Məmmədov Y., 1993, s. 149).

Onuyğurların adının əks olunduğu Moyunçur abidəsi bəzən “Selenqa daşı” da adlanır. Monqolustan ərazisindən, Selenqa çayı sahilləri yaxınlığından tapılmış bu abidə 744-759-cu illər arasında qoyulmuşdur (Rəcəbov, Məmmədov, 1993, s. 134-135).

Onuyğurların adına daha əvvəlki dövrlərə aid Qərb mənbələrində də rast gəlinməkdədir. Bu isə uyğurların, eləcə də onuyğurların Şərqi köçməmişdən öncə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində yaşamış olduqlarından xəbər verməkdədir. İstər qədim erməni abidələrində, istər Musa Kağankatlının “Albaniya tarixi”ndə, istərsə də bir çox başqa mənbədə onların adı Albaniyada baş verən hadisələrlə əlaqədar çəkilir. Bu mənbələrdə onların adı “honoğur”, “onoqur” kimi qeyd edilmişdir (Əliyarov, 1991, s. 139; Джафаров, 1985, с. 41-68). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xəzər xaqanı İosifin məktubunda uyğurlar Azərbaycanın 4-cü şahı Toqarmanın 10 oğlundan biri olan Uyğurun soyu kimi təqdim edilməkdədir (Ağasıoğlu, 2005, s. 29).

Bir sözlə, tarixi mənbələr uyğurların Monqolustan, Sibir və Şərqi Türkünə (Uyğurustana) köçməmişdən öncə Qafqaz və Şərqi Avropada, o cümlədən Azərbaycanda yaşadıklarını birmənalı şəkildə təsdiq edir. Uyğur türklərinin hazırda yaşadıkları əraziyə kənardan gəldiklərini bu xalqın Güveyni tərəfindən qeydə alınmış etnoqonik mif, əfsanə və rəvayətləri də təsdiqləməkdədir. Onlardan birində deyilir:

(Oğuz şəhəri)

(Ögəl, 2006, s. 89).

Burada söhbət çox gümün ki, Şərqi Türküstandakı tarixi Balasaqun şəhərindən deyil, Azərbaycanda mövcud olmuş eyniadlı şəhərdən gedir. Şəhərin adı, eləcə də onun Türküstanın qərb sərhədləri yaxınlığında olması faktı uyğurların ilkin ata yurdunun hara olduğunu, yəni onların yeni vətənlərinə haradan köçüb gəldiklərini anlamağa yardımçı olur. Çünki onlar bu adı özləri ilə əski vətənlərindən yeni vətənlərinə, yəni Şərqi Türküstana da aparmışdılar. Tarixdən bu adı daşıyan iki şəhərin olduğu məlumdur. Onlardan biri Şərqi Türküstanda, digəri isə Azərbaycanda idi. V əsrdə Azərbaycanda, Muğanda salınmış eyni adlı şəhər mənbələrdə həm də “Balasakan” kimi keçməkdədir. Bu şəhərin salınmasını isə boylarından biri honoğurlar (on uyğurlar), digərləri isə saroğurlar (sarı uyğurlar) olan Ağ hunların adı ilə bağlayırlar (Marquat, 1914, p. 119; Буниятов, 1965, с. 180).

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Balasaqun ağ hunların Azərbaycanda saldıqları yeganə şəhər deyildi. Onlar ondan qərbdə, Araz çayına yaxın bir yerdə Varasan adlı başqa bir şəhərin də əsasını qoymuşdular və hun el-təbərinin iqamətgahı bu şəhərdə yerləşirdi (Marquat, 1914, p. 98).

Tarixi mənbələr 488 – ci ildə Azərbaycanda iki hun tayfası – ağacəri və sarı uyğurlarla fars-Sasani şahı Firuz arasında baş vermiş savaş barədə məlumat verməkdədirlər (Marquat, 1914, p. 98). Bu döyüşdə Firuz hunların (Təbəridə türklərin) xaqanına əsir düşmüş və yalnız onun ayaqları altına düşdükdən sonra bağışlanmışdı (Tahirzadə, 1991, s. 82).

Ən əski çağlardan Azərbaycan, İran, Gürcüstan və Ərməniyyədə yaşayan türk uluslarından biri də onoğur // onuyğurlar idi. Erməni tarixçisi Moisey Xorenatsi (V əsr) bu xalqın Ərməniyyə ərazisində e.ə. II əsrdə məskunlaşdığını bildirməkdədir (Qukasyan, 1983, s. 41).

Türkiyəli alimlər N. Boratav və Şərif əski mənbələrə dayanaraq yazırlar:

(onuyğurlar)

(utiqur, otuzuyğur)

(Boratav, Şərif, 1941, s. 72).

Dilçi alimlərin çoxdan bəri diqqətini çəkmiş Azərbaycan – uyğur dil izoqlosları da tarixi mənbələrin söylədiklərini təsdiqləməkdədir. Dilçi alim Elbrus Əzizov deyir:

(Əzizov, 1991, s. 118).

Bu baxımdan görkəmli ədəbiyyatşünas alim Zeynallının 1926-cı ildə dərc etdirdiyi bir məqalədə söylədiyi fikirlər çox maraqlıdır:

(Zeynallı, 1983, s. 114).

A. Samoyloviç yazmışdır:

(Самойлович, 1926, с. 7).

Türk ləhcə və şivələrinin kök türkcədən ayrılma tarixi və məkanı barədə alimlər arasında fikir birliyi yoxdur. Məsələn, Nizami Cəfərovun fikrincə, bu, I mi-nilliyin sonu, II minilliyin əvvəllərində baş vermişdir.

Nizami Cəfərov bildirir:

(Cəfərov, 2002, s.

112).

Nizami Xudiyev isə bir qədər fərqli düşünür. Onun fikrincə, bu proses ən gecı eradan əvvəl I minilliyin ortalarında baş vermişdir:

(Xudiyev, 1997, s. 9-10).

Elbrus Əzizov deyir:

(Əzizov, 1991, s. 119).

Əhnəd Cəfər isə yazmışdır:

тюркских языков, 1963, s. 22).

(Вопросы диалектологии

Bu fikirlər də Elbrus Əzizova məxsusdur:

(Əzizov, 1991, s. 119).

Yenidən tarixi mənbələrə qayıdaraq söyləyək ki, Selenqa daşı (Moyoncur abidəsi) artıq VIII əsrdən etibarən onuyğurların doqquzoğuzlarla birlikdə Qafqazdan köç edərək, Şərqi Türküstanda, daha dəqiq desək, bugünkü Monqolustan və Uyğurustan ərazilərini əhatə edən geniş bir məkanda məskunlaşıb, orada böyük bir xaqanlıq qurduqlarını sübut edir. X əsr ərəb müəllifi Məsudi doqquzoğuzlardan Xorasanla Çin arasında məskunlaşan, manixey dininə sitayiş edən bir xalq kimi söhbət açır.

Tarixi mənbələrdən onuyğurların III əsrin böyük Azərbaycan şairi və filosofu Maninin qurmuş olduğu maniçilik, başqa sözlə, manixeizm dininə sitayiş etdikləri və bu dini öz dövlətlərinin rəsmi dini elan etdikləri məlumdur (Гумилев, 2002, с. 472-473).Görünür,

öncələr Albaniyada yaşamış onuyğurların bu ölkəni tərk edib Şərqi köçmələrinə də elə bu din səbəb olmuşdur. Çünki V əsrdə Albaniya hökmdarı Vaçaqanın dövründə xristianlığın rəsmi dövlət dini elan edilməsindən sonra bütün qeyri din və məzhəb nümayəndələrinə qarşı, o cümlədən maniçilərə qarşı dəhşətli təqib və təzyiqlər başlamışdı (Kalankaytuklu, 1993, s. 53-55). Bu üzədən də başqa din və təriqətlərin nümayəndələri ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Nizami Xudiyev deyir:

(Xudiyev, 1997, s. 55).

Cavad Heyət yazır:

Tərcüməsi:

(Heyət, 1993, s. 87-88).

Maniçilik və ya manixeizm Onuyğur-Doqquzoğuz dövlətində və Sibir-Yenisey Xaqanlığında rəsmi din səviyyəsində tutulsa da bundan çox-çox öncələr o, Azərbaycan, İran, Orta Asiya və Avropada yayılmışdı. Təbii ki o dövrdə və o məkanda da manixey ədəbiyyatı nümunələri yaranmamış deyildi. Ən azı bu dinin əsasını qoymuş Maninin şer yazdığı və öz dini-fəlsəfi görüşlərini qələmə almış olduğu məlumdur. Lakin çox təssüflər olsun ki, məsələnin bu tərəfi tədqiqatçıları düşündürməmiş və bu üzdən də “Manici türk ədəbiyyatı ” adı altında məlum olan bütün əsərlər ucdantutma VIII əsrdən sonra Şərqdə yaradılan və ya başqa dillərdən tərcümə edilən əsərlər kimi qəbul edilmişdir.

Musa Kağankatlının verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Qafqaz Albaniyasında, yəni Azərbaycanın Araz çayından şimalda yerləşən ərazilərində xristianlığı möhkəmləndirən Vaçaqan cadugər, sehribaz və büpərəstlərə (şamanistlərə) qarşı mübarizə aparmış, onların kitablarını yandırmış, övladları üçün isə xristian məkəbləri açmışdı. Müəllif həmin dövrdə Albaniya və Ermənistanda Nestorla bərabər Maninin də lənətləndiyini bildirməkdədir (Kalankaytuklu, 1993, s. 53-55,79).

Madam ki, Qafqaz Albaniyasında digər din, məzhəb və təriqətlər kimi Maninin tərəfdarlarına qarşı da təqiblər başlanmışdı və onların kitabları yandırılırdı, təbii ki, bu dinin mənsubları canlarını və kitablarını xilas etmək üçün mühacirət etməyə məcbur idilər. Belələrindən biri də onuyğurlar idilər.

Albaniyada təqib və təzyiqlərə məruz qalan icmalardan biri də monofizit xristianlar, yəni nestorianlar idilər. Maraqlıdır ki, bu təzyiqlər nəticəsində Azərbaycanı tərk edərək Şərqi üz tutan uyğurların bir qismi də nestorian idilər və onlar da maniçilər, yəni manixeistlər kimi öz kitablarını da özləri ilə aparmışdılar.

Uyğurların bir qismi əski dinlərinə – Göy Tenqri dininə sitayiş edir və Orxon-Yenisey əlifbasından istifadə edirdilər. Xristianlığın nestorian qoluna mənsub olan uyğurlar soğd və onun əsasında tərtib edilmiş uyğur əlifbalarından istifadə edirdilər.

Soğd əlifbası İran mənşəli əlifbalardan biridir və bu əlifbanın yaradıcıları Orta Asiyada yaşayan irandilli söğdlər idilər. Xristian uyğurlar bir müddət bu əlifbadan istifadə etdikdən sonra onun əsasında özlərinə yeni bir əlifba yaratdılar ki, bu da elm aləmində “uyğur əlifbası” adı ilə məşhur olan əlifbadır. Uyğur əlifbasının soğd əlifbası əsasında tərtib edildiyini söyləyən İohannes Fridrix yazır:

(Фридрих, 1979, с. 167).

Maninin dinini qəbul emiş türklər isə elm aləmində “manixey əlifbası” adı ilə tanınan və Maninin özü tərəfindən tərtib edilmiş olan əlifbadan istifadə edirdilər və uyğurlar bu əlifbanı özləri ilə birlikdə Azərbaycandan gətirmişdilər. Soğd və uyğur əlifbalarından fərqli olaraq, bu əlifbada “p” və “b” səsləri, eləcə də “k” və “q” səsləri ayrı-ayrı hərflərlə ifadə olunurdu. Bu əlifbada digər türk əlifbalarında olduğu kimi, “l” səsi üçün də ayrıca işarə var idi. İohannes Fridrix yazır:

Qeyd emək lazımdır ki, bu əlifba ilə yazılmış bütün mətnlər türkcədir. Bu fakt sözügedən əlifbanın məhz türk dili materialı üçün yaradıldığını, yəni Maninin ana dilinin türk dili olduğunu sübut edir. Lakin bu, həmin fikri sübut edən yeganə fakt deyildir. Manixey əlifbasında “L” səsini ifadə edən ayrıca hərfin olması faktı da deyilənlərə ən gözəl sübutdur. Məsələn burasındadır ki, qədim soğd dilində “L” səsi olmayıb (Фридрих, 1979, c. 167). Eyni sözləri digər İran dilləri barədə də söyləmək olar. Məsələn, fars dili üzrə tanınmış mütəxəssis V. İ. Abayevin yazdığına görə, bu dildə əskidən “L” səsi olmamış və bu səs sözügedən dilə X əsrdə daxil olmuşdur (Kasım, 2001, s. 14).

Məlumat üçün bildirək ki, elmi ədəbiyyatda sə

Gün, Ay tanrılarını və Yer-Suyu yerləşdirmiş, Hörmüzü və onun beş tanrısını, yəni fars tanrılarını isə onlardan aşağı tutmuşdur:

(Cəfərov, 2002, s. 291).

Bənzər ierarxik sistem türk şamanizmində müşahidə edilməkdədir (Алексеев, 1984, с. 43). Maninin təliminə görə, beş tanrı Şimnu ilə, yəni təpəgözlə və onun beş şeytanı ilə döyüşdə yaralandıqları və murdarlandıqları üçün onların qurtarımağa, təmizlənməyə ehtiyacları var. Yalnız bundan sonra onlar Gün, Ay qapılarından keçib Tanrı dərgahına qalxa bilərlər. Gördüyümüz kimi, maniçilikdə Əhrimənin yerini Şimnu tutduğu kimi, Hörmüzün də yerini işıq tanrısı, yəni türk Tenqrisi tutur. O, Tanq Tenqri, yəni dan tanrısı adlandırılır.

Manixey əlifbası ilə, türkcə yazılmış mətnlərin heç də hamısı sırf uyğur türkcəsində deyildir. Bəzi mətnlər var ki, onların dili oğuz türkcəsinə daha yaxındır və oğuz türkcəsi ilə uyğur türkcəsinin bir-birindən hələ tam ayrılmadığı vəziyyəti əks etdirir. Şübhəsiz ki, onlar daha arxaikdirlər:

Tərcüməsi:

!...” (Xudiyev, 1997, s. 55; Heyət 1993, s. 89; Cəfərov, 2002, s. 122-123).

“Bu şerin dili Alpınçur Təkinin şerlərinin və Bötürmüş Tərhanın “Xuastu- anift”inin dilindən daha sadə və daha anlaşıqlıdır və şübhəsiz ki, III-V əsrlərdə Azərbaycanda qələmə alınmışdır. Fəqət onun Maninin qələminə mənsub olub-olmadığını tam qətiyyətlə söyləmək mümkün deyildir. Lakin əldə olan və dili bu şerin dilindən fərqlənməyən daha bir şer var ki, onun Maninin qələminə məxsusluğu heç bir şübhə oyatmır:

Tərcüməsi:

(Cəfərov, 2002, s. 125-127).

Bu şerdə “Tenqri bitiyini”, yəni Tanrı kitabını eşitməyə dəvət olduğu üçün onun maniçiliyin müqəddəs kitabından, yəni Maninin öz qələminə məxsus kitabdan bir parça olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Şerin leksik bazası da Şərqdə yaranan və içi soğd və soğd dili vasitəsi ilə alınan arami sösləri ilə dolu olan maniçi ədəbiyyatın dilindən fərqli olaraq, bütünlüklə türk kəlmələrindən ibarətdir. Yalnız qayda mənasını verən və maniçiliyin əsas dini kitabının adı olan “Nom” kəlməsi istisnalıq təşkil edir ki, bu söz də fars-Pəhləvi dilindən götürülmüşdür (Гумилев, 2002, с. 424). Bu dil Sasanilər dövlətinin rəsmi dili idi və mətndə bu dildən alınan bir kəlmənin olması təbiidir. Nəzərə alsaq ki, buddizmin də əsas sutraları “Nom Bitik” (ДТС, с. 360) adlanırdı, Maninin bu kəlməni buddizmdən əxz etdiyini də düşünmək olar. Mətndə “Tenqri nomu” və “Tenqri bitiyi” terminlərinin işlənməsi bir daha sübut edir ki, təqdim edilən şer parçası manixeylərin dini kitabı “Nom”dan bir parçadır və Maninin öz qələminə məxsusdur.

Mətnin dilinin saflığı onun məhz Mani tərəfindən yaradıldığını təsdiq edir. Çünki uyğurlar müəyyən qədər soğd mədəniyyətinin təsiri altında idilər, əlifbalarını soğdlardan əxz etdikləri kimi, dillərində də bu dildən çox sayda söz keçmişdi. Əlbəttə, uyğurlar yalnız şərqdə yaşamırdılar, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Avropa və Qafqazda da çox sayda uyğur yaşamaqda idi. Məsələn, Prisk və Menandr onlardan “oqur” adı altında bəhs etmişlər. Bu müəlliflərin əsərlərində hazırda Şərqi Türkünstanda yaşamaqda olan sarı uyğurların adına da “saroqur” formasında rast gəlinir (Джафаров, 1985, с. 30). Uyğur boylarından saroqurların (sarı uyğurların), utiqurların (otuzyğurların), kutiqurların, onoqurların (onuyğurların) Atillanın başçılıq etdiyi Avropa Hun İmperatorluğunun həyatında önəmli rol oynadıqları məlumdur (Плетнева, 1976, с. 15). Manixeizmi şərqə aparanlar da məhz onlar olmuşlar. Hərçəndki, Albaniya və Sasanilər imperiyasındakı təqib və təzyiqlər dövründə Arsakların da bir qismi Şərqi Türkünstana köç etmiş, uyğurların içində, özlərinin adı ilə adlanan Arsaq vilayətində yaşamışlar. Mahmud İsmayıl bu barədə yazır:

1955, s. 18).

(İsmayıl,

Ola bilsin ki, Maninin dinini Şərqi Tüküstana məhz həmin bu arsaqlar aparmışlar. Arsaqların qonşu və qohum xalqlar, başqa sözlə Parfiya əhalisi arasında çox böyük nüfuz sahibi olduqları məlumdur. Strabonun yazdığına görə, parfiyalılar Arsaklara çox sədaqətli idilər (Алиев, 1987, с. 35).

Bütün bu deyilənlərdən də göründüyü kimi, Azərbaycanda qeydə alınmış miflə uyğur mifi arasındakı bağlılıq qətiyyənlə təsadüfi deyildir.

Təqdim olunan mifin (Azərbaycan variantı) ən maraqlı tərəflərindən biri də burada türklərin əcdadı rolunda Nuh oğlu Türkün (Yafəs, Bulca, Abulca, Olcay) çıxış etməsidir ki, bu hala bir çox türk etnoqonik mif, rəvayət, əfsanə və dastanlarında rast gəlirik.

QAYNAQÇA

Ağasıoğlu F. Azər xalqı, B.2005.

Azərbaycan mifoloji mətnləri. Elm, Bakı, 1988. 196 s.

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 1-10 c.

Azərbaycan tarixi, B., "Azər nəşr", 1994.

Boratav, Şerif. Sabir türkləri. Türk Tarih Kurumu, Belleten, Ankara, 1941, cilt V, sayı: 17-18, s. 53-99.

Bozqurd. Azadlıq nəş., Bakı, 1992.

Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığa giriş."AzAtaM", B.,2002.

Cəfərov N. Qədim Türk ədəbiyyatı. B., "AzAtaM", 2004. 322 s.

Əzizov E. Azərbaycan-uyğur izoqloslari. AFM, "Elm", 1991.

Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış.B.,1993. Ögəl B. Türk mifologiyası. 1 c. B., "MBM", 2006.

İsmayıl M. Azərbaycan xalqının yaranması. "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", B.,1955.

İsmayıl Rüstəm qızı M. Naxçıvan əfsanələri. Naxçıvan, Elm, 2008. 190 s.

Kalankaytuklu M. Alban tarixi."Elm", B.,1993.

Marquat J. Uber das Volkstum der Komanen. Berlein, 1914.

Ögəl B. Türk mifologiyası. 1 c. B., "MBM", 2006.

Дьяконов И.М. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту. ВДИ, 1951, № 2.

Плетнева С. А. Хазары, М., 1976, с. 7.

Самойлович А. Кавказ и турецкий мир. Отд. отт. их “Известий об-ва в изучения Азербайджана”, Баку, 1926.

Фридрих И. История письма. Москва, “Наука”, 1979.